

АРХИВНОТО НАСЛЕДСТВО НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Архивът на Любен Каравелов представлява една малка част от огромното ръкописно наследство на писателя, което е пръснато, изгубено, унищожено. За неговата съдба разказва П. П. Славейков в своите бележки „Няколко писма до Любен Каравелов“.¹ Като директор на Народната библиотека Славейков се е запознал с много архивни фондове. Фактите, които той изнася, разкриват една потресающа картина на невежество и безотговорност, жертва на която са станали и ръкописи на Каравелов.

Каравеловият архив е сравнително малко познат и използван. Това се дължи на обстоятелството, че голяма част от ръкописите са много нечетливи, откъслечни, повредени, писани набързо.

Пълното запознаване с архива на Каравелов въвежда съвременния читател в духовния свят на един титан на мисълта за тогавашната действителност, рожба на епохата на Възраждането. Поразяват преди всичко изключителната начетеност и многообразните интереси на Каравелов. При по-други жизнени условия той несъмнено би могъл да стане крупен учен — историк, езиковед или етнограф.

Десетки страници от архива са изпълнени с много старателно и прецизно водени библиографски бележки. Това са бележки за съчинения по история, география, философия, етнография. Някои са подредени по азбучен ред, други са класирани по теми. Не малко бележки са по-подробно или по-бегло аотирани. Отбелязани са произведения на Венелин, Ковалевски, Боричевски, Априлов и Раковски, Срезневски и Хилфердинг. Към много студии и книги са посочени отзивите и рецензиите, появили се в печата за тях. Библиографирани са и съчинения на чужди езици — немски, френски, английски, италиански, чешки, а също и статии или други материали с твърде ранна дата. Например от „Вестник Европы“ № 20 от 1810 г. е извадена статията „Краткие сведения о Болгарии“. Всички тези подробни библиографски бележки са водени положително в Русия по време на десетгодишния престой на Каравелов там. Това личи както от съдържанието им, така и от обстоятелството, че те са дело предимно на двама души, по всяка вероятност на Каравелов и на неговия близък другар Прижов. Не малко страници са изпълнени и от трета ръка със заучено красив и старателен почерк — може би някой помощник на Каравелов и Прижов. Към някои от неговите бележки Каравелов е правил допълнения. Така например към съчинение, отбелязано на френски език, той пише „Эта книга очень редкая“.

Особен интерес представляват библиографските бележки на Каравелов, разпределени по теми. Ето някои от темите, върху които той събира материали и работи: „Источники, сведения, статьи, исследования и рецензии о св. Кириле и Мефодие“, „Духовенство“, „Религия“, „Материалы для русской истории“ (около 10 страници), „Быт болгар“, „Народная поэзия“, „История древних славян“, „Нынешние славяне“, „Древняя литература“, „Турецкое иго в Болгарии“. . . Отделен лист съдържа сведения за историята на революционното движение в Русия.

Една значителна част от Каравеловия архив разкрива сериозните интереси на писателя в областта на фолклора. В историческия архив на Народната библиотека се

¹ Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови“, фонд П. П. Славейков, инв. № 80, ч. I — р. 7.

паят много материали, събрани и подготвени от Каравелов и Прижов за издаването на „Памятники народного бита болгар“, т. II. Събраните материали и бележки водят естествено до предположението, че Каравелов е замислял значително фолклорно изследване от общославянски мащаб. Тук са и бележките-конспект по сборниците на Веркович, братя Миладинови, Буслаев, Срезневски и други, частично запазени рецензии за фолклорни съчинения, както и отделни по-систематизирани изследвания. Едно задълбочено и обстойно проучване за влиянието на народното творчество върху писателя Каравелов би получило отправна точка от тази част на неговия архив.

Каравелов събира и агиографски материали; на един лист, озаглавен „Номизматика“, описва стари български монети и изказва предположение за историческата епоха, към която се отнасят. Каравелов усилено подготвя и различни речници. Многобройните материали от неговия архив, които имат надслов „Материалы для словаря“, заслужават да бъдат проучени в диалектоложко, лексикално или сравнително езиково отношение. Между тях има запазени листове от етимологичен речник въз основа на български народни песни, събрани от братя Миладинови и други. Повечето от значенията на думите са обяснени на руски език. От песните на братя Миладинови Каравелов изважда много думи и ги подрежда по азбучен ред, без да ги обяснява. Особено интересен е друг един речник, от който са запазени само 6—7 страници, работен пак от двама души. С ръката на Каравелов например е отбелязано в този речник: „Бор, боринак“, след това с друг почерк в скоби „*pinus sylvestria*“ и после отново с Каравеловия почерк: „Сосна, с е р б: бор, бора, борика; ч е ш: бор боровице.“

Бележките, които Каравелов прави във връзка с различни прочетени книги, илюстрират твърде нагледно запознаването му с произведенията на писатели, общественици и учени, които в една или друга степен са оказали въздействие върху определени черти от миросгледа и творчеството му. Към някои от отбелязаните съчинения или към отделни тези в тях той изразява своето критично отношение. Така за произведението на Юрий Венелин „О характере песен у славян задунайских“ в забележка пише: „Характер болгар ошибочен у Венелина“.

Любен Каравелов е четял с подчертан интерес не само произведенията на руските писатели и критици. „Белый вождь“ и „Белый охотник“ от Майн Рид например са му направили впечатление с художественото майсторство, с което английският писател е отразил реалистично много от пороците на духовенството — и той преписва цели пасажки от тях.

В архива се намират и няколко Каравелови неизвестни статии и части от статии. През 1868 г. той пише в Сърбия „Южнославянска библиография“ за 1867 год.“ (продължение), в която си поставя задачата преди всичко да запознае руската общественост с няколко нови издания на сръбската Омладина, именно с „Српски омладински календар за преступну годину 1868“, с „Омладинска заједница за годину 1867“ и с „Путь лицейских питомца по Србији године 1863. Из путничких бележака целе експедиције, составио пок. Коста Поповић“. Авторът се стреми на първо място да информира читателя за посочените новоизлезли издания, затова привежда дълги цитати или преказва съдържанието им, но същевременно не изоставя и оценъчния момент, критическия поглед. Първият омладински календар той препоръчва на всички главни руски библиотеки. Омладинската заједница не е нищо друго освен един алманах, според него. „В ней помещены семь статей, но все они интересны только для сербской публики. Повесть „Сестра Милка“, помещенная в этом альманахе, не мешало бы перевести на русский и напечатать в каком либо из русских журналов“. Най-строга е оценката, която Каравелов прави на последната книга: „Хотя эта книга и не совсем отвечает своей задаче, хотя в ней много празнословий и растянутости, но есть достаточно и новых открытий. . .“

Наред с писателя, фолклориста и социолога в архива на Каравелов откриваме и философа, и историка. Съчинението на английския учен Уилям Уевел „История

индуктивни науки“ и „История умственного развития Европы“ на Джон Дрепер са използвани твърде умело, за да се даде компилативно изложение на гръцката философия в ръкописа със заглавие „История“. А като евентуално продължение на серията от научно-популярни исторически книжки „Разкази за старовременните хора“, фигурира началната част на произведението „За старовременните българи“. Историческите данни в започнатото произведение и начинът на тълкуването им ни карат да смятаме, че в случая влиянието на Раковски върху Каравелов е твърде чувствително.

„Былое и думы“ на Херцен вероятно потиква Каравелов да замисли подобно съчинение. В много ръкописни материали той излага своите преки впечатления от Русия, Сърбия, Румъния. Тези бележки нямат напълно оформена композиция, но все пак, в сравнение с много други ръкописи са по-систематизирани. В мемоарните си бележки за Сърбия Каравелов излага сбито мнението си за много от преподавателите във Великата школа, изказва несъгласие с определени положения от програмата на Академията преди всичко от абстрактното преподаване на учебния материал. Разностранните интереси на Каравелов са се проявили обаче съвсем ясно в „Путешествие“. Излагайки наблюденията си от обиколката на Сърбия по време на Сръбско-турската война от 1876 година той е дал многостранно описание на живота на някои етнически групи, показвайки учудваща ерудиция в областта на етнографията, езикознанието, икономиката. В ръкописа „Румъния“ срещаме данни предимно за Букурещ. Комерческият дух на големия град, моралът и въобще начинът на живот правят изключително впечатление на мемоариста. Затова той описва наблюдаваните явления и същевременно взема отношение към тях като социолог. Тези бележки по всяка вероятност Каравелов води след отдръпването си от революционното движение. В такъв смисъл, като че ли отговаряйки на някакъв упрек, отправен към него, на същия лист той отбелязал: „Кто оставил родину и живет в чужой земле, то мысли того нельзя подозревать в отсутствии убеждений“.

В „Россия“ вниманието на автора е насочено към различни руски секти. Те са разгледани предимно от религиозно и социално гледище, като за много от тях е дадено и отношението им към реформата от 1861 година. Бележките, водени след 1875 година, разкриват позициите на Каравелов към славянофилите. Цитираният пасаж от „Отечественные записки“ за характера на руския народ, макар и да не е придружен от никакви разяснителни бележки говори сам по себе си: Мы убедились — говорил неизвестный автор в „Отеч. зап.“ (за 1867 г.) — что русский народ вовсе непохож ни на благоуханного ангела, каким рисуют его славянофилы, ни на кровожадного льва или тигра, каким выставляют его французские террористы и салонные барыни. Если уже непременно нужно искать для русского человека зверинного образа, то уже скорее его можно сравнить с медведем родных лесов, который любит ломить все и всях когда раззудится плеча, но который попав на цепь кротко пляшет на задних лапах. Но не следует забывать что медведь по народному русскому поверью был когда-то человеком и разжалован в звери лесным духом собственно за нигилизм¹.

В същия ръкопис Каравелов излага и собственото си отношение към руското славянофилство: „Славянофилы первые подняли знамя народности и выступили партией. Но они не поняли народной жизни. Они относились к ней с смутной мыслью, с смутным чувством и потому не могли создать ни доктрины, ни программы. Чего хотели славянофилы и к чему стремились? На этот вопрос никто не дает вам, читатель, ответа и конечно, меньше всего сами славянофилы“. Цитираните мисли от Каравеловия архив както и знаменитото му „Обяснение“ до И. С. Аксаков документално доказват пълното откъсване на крупния идеолог на нашето възраждане от руските славянофили, неговото подчертано критично отношение към техните възгледи. Очевидно Каравелов добре е разбирал колко чуждо е славянофилството на народните маси.

¹ Руските текстове предаваме така както сме ги разчели, независимо от граматическите неточности в тях.

Несъмнено е, че Каравелов отлично е познавал съчиненията на Херцен. На много ръкописни страници той конспектира „Писмата“ на Херцен например и отбелязва неговите мисли, които подкрепят или допълват възгледите му по даден въпрос. Под общо заглавие „Духовенство“ между другото той пише: „Искандер, Письма: Борьба папы с народом (131). Духовенство помага буржоазии и легитимистам (253)“ и т. н. Бележки от този род с указани страници насочват към тези възгледи и позиции на Херцен, които са били най-близки на Каравелов, които навярно са оказали непосредствено влияние при изграждането на неговата идеология.

Наред с влиянието на руските революционни демократи и особено на Херцен Каравелов се влияе и учи и от западноевропейския материализъм и просветителство. В неговите философски и обществено-исторически възгледи откриваме ред положения, заимствувани от рационализма, хуманизма и преди всичко от просветителството на западноевропейската мисъл. Обстоятелството, че Каравелов добре е познавал много от техните съчинения се потвърждава категорично и от конспектираните съчинения на Бокл („История цивилизации в Англия“), Дрепер („История умственного развития Европы“), Волтер („О происхождении зла“) и други и от отбелязаните техни мисли и идеи, които са му правили впечатление и е използвал в някои от своите съчинения.

На друг лист пак под заглавие „Россия“ Каравелов се спира на ролята, която играе Ломоносов в интелектуалния живот на Русия. Той изтъква значението, което има великият учен в развитието на руския език, история и бит. Каравелов не пропуска обаче да отбележи и друг един факт — дълбоките връзки на Ломоносов с народа, които са от съществено значение за демократизацията на науката. „Из образования и просвещения он хотел создать общерусское дело, а не аристократическую забаву одних знатных, богатых и праздных“. Този обновяващ процес има изключителна стойност, най-вече като се вземе под внимание отношението на учените преди Ломоносов по тези въпроси. „Но отношение этих русских деятелей к русской жизни было исключительно аристократическо-платоническое. Исследователи явились, если не всегда из высшего слоя, то всегда людей не имеющих с народом ничего общего. От этого русские вопросы, которые хотели разрешать, не были вопросами народными“. Идеята за широка демократизация на науката, която Каравелов защитава тук, както и на много други места в творчеството си, говори за благотворното въздействие на руската революционно-демократическа мисъл върху неговите възгледи.

Между ръкописите на Любен Каравелов — на отделни листчета или в отклонения от по-цялостни работи, срещаме мисли, които го характеризират като патриот и демократ, поставил националните и социални проблеми високо над личните. Неговата омраза към самодържавието например е намерила твърде точно и ясно определение, макар и в един израз: „Трудно быть ангелом тому, у кого в руках находится самодержавная власть“. А противоречията в тогавашната действителност, икономически и политически, съвсем естествено го водят до извода: „Наша общественная жизнь есть чудовище, вооруженное железными ногтями и ягкими челюстями: кто охотно не отдается ей, того она насильно схватывает и поглощает. . .“ Тези обществени отношения обаче не сломяват борческия дух на Каравелов — и той пише: „Для своего народа я хожу в рубище, терплю нужду, боюсь каждого подлеца, тогда как всегда в моей возможности иметь две тыс. рублей годового дохода. . . Я могу свободно воротиться в Россию и быть человеком“.

В архива се намират и не малко материали, които разкриват страни от Каравеловата непосредствена практическа дейност на общественик, революционер, публицист. Между ръкописите в историческия архив при Държавна библиотека „Васил Коларов“ има много писма от Каравелов и до Каравелов, два протокола от заседания на БРЦК с подписите на членовете на Централния комитет, дипломата, с която Каравелов е провъзгласен за почетен член на сръбската академия на науките, правилник за реда в печатницата му, много документи, свързани с неговата редакторска и издателска дейност:

статии, изпращани от външни лица, за публикуване в „Свобода“, „Независимост“ или „Знание“, всевъзможни разписки, списъци, служебни писма и документи.

В областта на литературната теория и критика Каравелов се учи творчески от възгледите на руските революционери-демократи. За това свидетелствуват всички неговии критики и рецензии, цялото му художествено творчество, много от публицистичните му статии, както и ръкописното му наследство. Доста голямата ръкописна статия „История“ започва с думите: „Поэзия, как все другое в умственной деятельности человека, должна служить серьезным целями жизни и не быть искусством ради искусства. Поэзия — это изображение глубоких и най-более таинственных деятельностей человеческого разума.“

В цитираната вече ръкописна статия, озаглавена „Россия“, Каравелов изказва интересна мисъл за творчеството на Гогол, като, макар и косвено, сочи неговото място на новатор в руската литература: „Все писатели старой школы совершенно не поняли восторга от литературных произведений Гоголя, которые считали просто карикатурой. . . . [нечетливо] годных только для. . . . , а не художественными творческими произведениями.“

Голяма част от Каравеловото ръкописно наследство заемат художествените материали: части от неговите повести, разкази, драми, преводи и др. За съжаление обаче тези толкова ценни за науката материали са откъслечни, незавършени, в повечето случаи имат характер на скици, нахвърляни мисли, образи, картини. По-цялостни са преводите на руски език на някои Каравелови творби, както и превода на „Неофити“ от Шевченко. Поемата на Шевченко е преведена изцяло. Само тук-там са пропуснати отделни стихове или са вмъкнати нови. Общо взето преводът е точен, на места дори буквален. Каравелов е оставял празно място там, където се е затруднявал да преведе отделна дума или стих. Пропуските са попълвани пак от Прижов. Интересни са поясненията, с които Прижов снабдява ръкописа. Очевидно поемата е подготвяна от двамата приятели за печат, но защо не е издадена е неизвестно. Само една малка част от нея (от VIII гл.) Каравелов използва в една дописка от Русчук, поместена в „Свобода“ от 1871 г., като сполучливо вплита откъса от „Неофити“ в текста на дописката.

Бележките на Прижов към превода на „Неофити“ говорят красноречиво за неговите възгледи, за прогресивните му революционни идеи. Ето как Прижов характеризира Шевченко и неговата поема: „Шевченко представляет страшную картину современной ему России, где лучшие люди сосланы в Сибирь, замучены, загнаны.“ Какво представлява Сибирь? — „Самая холодная часть России, где томятся преступники — жертвы царюющего. . . . деспотизма и вешило передовые людей мучеников за правду“. Там, където в поемата се говори за Нерон, Прижов лаконично пояснява: „Читай Николай — русский царь.“ В друга пояснителна бележка Прижов изтъква силното влияние на идеите на Чернишевски, спечелили милиони последователи, — назовани от него „люди свободы“.

От драмата „Хаджи Димитър Ясенов“ са запазени в руски превод 21 страници. Драмата е писана през 1872 г., а почеркът на нейния преводач силно напомня по черта на Каравеловия сътрудник при изработването на различните речници и библиографии или на автора на бележките към „Неофити“. Възможно ли е да се приеме, че Прижов след 1872 год. е превеждал Каравелови произведения с намерението навярно да ги издаде в Русия? За да се отговори на този въпрос трябва да се проучат по-основно очерците, да се уточнят ред моменти от биографията и взаимните връзки на Каравелов и Прижов. За сега мисълта, че Прижов е превеждал както „Хаджи Димитър Ясенов“, така и някои други отделни части от Каравеловите повести, представлява само предположение.

Интересни са измененията в текста, направени при превода. Ще отбележим няколко допълнения, които уточняват мисълта и засилват революционния смисъл на някои реплики.

В букурещкото издание на „Хаджи Димитър Ясенов“ от 1872 г., стр. 8: „Дядо Никола: Само с кръв ще да спасиме отечеството си и да избавим децата си.

Не дялко: И с образование“.

В ръкописния руски превод:

Дед Никола: Только с кровью мы будем спасать свое отечество, т. е. нас самих, на. [нечетливо], которыми в состоянии будем вздохнуть свободно всей грудью. И чем больше и глубже потоки [от кръв], тем скорее мы достигнем желаемого.

Не дялко: Да, да, кровь. . . . и образование“.

Във втората редакция авторът цели да засили и подчертае революционната насоченост.

Дългият монолог на дядо Никола на стр. 13—14 е допълнен при превода с още един не малък пасаж, пропит с гореща каравеловска любов към измъчения народ, с пламенен революционен протест: „Вспомните Русчук, Терново, Свицов. вспомните эти святые жертвы, всякую минуту. [нечетливо] на воздух по поискам гаремы наших гнуснейших в мире притеснителей. Вспомните ваших отцов в кровавом поте добивающих кусок насущного хлеба для того, что бы три четверти его отдать для поддержания жизни собственного врага. ваших сестер ежеминутно уводимых в гаремы для продолжения потомства этих уродов жизни. для продолжения потомства этих грязных, гнусно-развратных, не способных ни к какой другой жизни скотов! Под гнетом с одной стороны этих грязных прищельцов, не находящих нигде место для своей жизни, с другой не менее развратной шайки воров. [нечетливо]. Стонет. . . он стонет таким образом пять столетий, стонет он еще и теперь, а вы говорите, что не пришло время.“

Очевиден е стремежът в руския текст да се смекчат нападките, отправени от дядо Никола към хъшовете и войводата. Авторът не е искал да накърни с нищо ореола на народните борци и герои. Думите на дядо Никола от стр. 15, в които той обвинява хъшовете, че „нямат сърце, нямат родолюбие, нямат света потребност от свобода,“ са заменени с други думи, просмукани с най-възвишено патриотично чувство, с ясно съзнание за отговорност пред поколенията: „Все это должно потому, что от головы до ноги мы принадлежим этому измученному, несчастному народу, потому что должны ответить новому поколению что сделали.“ Ще посочим още само едно твърде показателно изменение. В превода авторът подчертава, че дядо Никола говори от името на народа. Думите на самоотвержения старец „Аз мислех, че ти си мъж и юнак“ (стр. 16), отправени към Хаджи Димитър, първоначално са преведени почти буквално „Я полагал, что ты человек“, а после авторът подчертава „Народ полагал, что ты рыцарь, его спасешь. . . .“

Със същия почерк, навярно почеркът на Прижов, е преведена и значителна част от повестта „Стоян“, публикувана през 1871 г. в „Свобода“ (първите шест глави и X, XI и XII гл.). От този ръкопис могат да се направят ценни изводи за сътрудничеството между преводача и автора. И тъй като ние смятаме, че в случая става дума за сътрудничество между Прижов и Каравелов, то очевидно тяхната близка дружба и обща дейност е продължила и след заминаването на Каравелов за Сърбия. Възможно е те да се срещали и през периода 1867—1873/5 г.

На много места Каравелов е уточнявал превода на „Стоян“, търсил е най-подходящата дума или грижливо е попълвал непреведените специфични български думи, изрази или словосъчетания. В края на трета глава, от изречението „Нещо ми е лошаво“ Прижов превежда „лошаво“ с „дурно“, а Каравелов задрасква този превод и пише „тяжело“. По-нататък (началото на IV глава) той заменя „подсудимый“ с „осужденный“ и т. н. Другаде Прижов поправя и уточнява Каравеловите допълнения. Например „миндерльк“ Каравелов превежда с „турецкий диван“, а Прижов — с „отоманка“.

Измежду художествените творби на Каравелов в неговия архив се намира авторският ръкопис на глава IV и част от III и V от повестта „Ще ли им се върне?“ както и части от разказа „Нено“ и повестта „Богатият сиромас“ — отново в руски превод, този път правен от Каравелов.

Интересно е да се отбележи, че последните два ръкописа представляват далечни варианти на известните отпечатани творби на Каравелов.

Ръкописният вариант на „Нено“ например има различна композиция — разказът започва от втората глава, а по-нататък са вмъкнати пасажки от първа и трета глава. Прави впечатление, че в ръкописа описанията са по-кратки, с по-малко лирични отстъпления и подробности. Възможно е този ръкопис да представлява първоначална скица на разказа, правена навярно преди Освобождението и предназначена за руски читател. Едва след Освобождението Каравелов разработва в стройна цялост замисления сюжет, вече на български език, и публикувана „Нено“ в Търново през 1879 г.

От „Богатият сиромас“ е запазен в ръкопис превода само на началото на втора глава. Може би Каравелов е възнамерявал да преработи основно повестта. Запазеният откъс е озаглавен „Стойка“ и започва с описанието не на Русчук (гл. втора от „Богатият сиромас“), а на Сопот. Описанието естествено е свършено различно. За Русчук — „столицата на България“, художникът пише със сатиричен патос, разкрива социалните язви и националния гнет. Описанието на Сопот е сгряно от топъл лиризъм, от синовна обич и гордост пред красотата на родната земя. Разговорът между двамата младежи (в ръкописа е запазено само началото от този разговор) е преведен сравнително доста точно, като Иванчо от „Богатият сиромас“ в „Стойка“ е преименуван в Нешо.

В архива на Каравелов се пазят и части от неизвестни, непечатани повести, разкази, драми. За съжаление и тези материали в по-голямата си част са откъслечни, непълни. Запазени са отделни листчета, върху които големият художник-реалист е съумял с няколко изречения или чрез няколко реплики да улови интересен образ или интересна житейска ситуация. Ето само една щриха, стигнала до нас от образ, потънал завинаги в тъмнината на годините: „Он намирал, че живот прелестен и прогулявался по ней осторожно, с тактом избирая то место, где он становит ногу и тщательно избегаая камешков и колючек. У него не било страстей, а только вкусы. . .“.

Към незавършените белетристични произведения на Каравелов трябва да се отнесе и разказът „Мученики“, от който по-цялостна е само началната част. Авторът разказва за робската неволя на българите, национална и социална. При това темата на повестта личи още от нейното мото — интересно и като единствен стихотворен опит, който Каравелов прави на руски език:

„Христе боже, источниче света!
Народам верным щедро ты даровал
равенство, братство и свободу;
подай же и моему несчастному роду
того, что ты в „Писании“ обещал!“

Действието се развива в Пазарджик и в неговите околности. От балкона на богатата къща учителят, Стефан и неговият баща наблюдават в полето как отрудени българи работят ангария на Хюсеин бей. Учителят говори за страданията на народа, бащата на Стефан благодари на сина си, че му е помогнал да види народното тегло. В това време идва синът на свещеника — Марин и в разговор с присъстващите характеризира вестниците „Източно време“, „Век“, „Напредък“, „Зорница“. Запазената по-цялостна част от разказа свършва дотук. На няколко места в архива обаче попадаме на други откъслечни части от „Мученики“. От тях можем да предположим, че по-нататък Каравелов разказва за борбата на интелигенцията в Пазарджик, която подготвя жителите на града за въстание. Въстанието обаче бива жестоко потушено и много от неговите ръководители и обикновени участници — арестувани.

Други художествени откъси от архива са в непосредствена връзка с някои известни Каравелови произведения. Така например втората част на повестта „Децата не приличат на бащите си“, крайно откъслечна и несистематизирана, продължава с бележки за Априлското въстание.

Откъси от други художествени произведения засягат страни от действителността в България и Русия. Тук се срещат и опити да се изобрази белетристично църковната борба, зверствата на турската власт, празния живот на една част от руското общество, както и характеристики на отделни лица, без пряка връзка с определена творба.

Сравнително най-цялостен, макар и незавършен, е ръкописът на повестта „Рассказ няни. Из русской жизни“. Трудно е да се установи времето, когато е писана повестта. Трябва да отбележим обаче, че на всяка страница от твърде обемистия ръкопис Прижов е нанасял поправки, езикови и стилови. Може да се предположи, че Каравелов пише тази повест в Русия. Той описва живота на едно руско дворянско семейство през погледа на прислужницата — наня, крепостна селянка, сбикновен човек от народа. Много от проблемите, които вълнуват писателя в тази повест, са проблеми, характерни за цялото негово творчество. Това е проблемът за възпитанието на младото поколение, за разложението на дворянските гнезда, проблеми, които при различната историческа обстановка в Сърбия и у нас приемат различни форми и конкретно художествено въплъщение, например в „Крива ли е съдбата?“, в „Маминото детенце“ и други. За сравнително по-ранния период от творческото развитие на Каравелов, в който е писана повестта, свидетелствуват елементите на идеализация на патриархалния селски бит, противопоставянето, макар и само загатнато, между идиличната селска действителност и покварата и разложението на града. Несъмнено е обаче, че въпреки идеализацията на някои образи и наивната им обрисовка, „Рассказ няни“ е реалистична повест. Най-жив и интересен е образът на крепостната селянка Акулина, от чието име се води разказът. Авторът умело разкрива простодушието, честността, безискусствената искреност и сърдечност на човека от народа, неговото несъмнено нравствено превъзходство над господарите, над социално силните. Този образ — централен в повестта — внася ярка демократична струя в нея. Целият разказ на селянката Акулина е просмукан с народностен дух, с безхитростна чистота и естественост.

Интересът към драматични произведения у Каравелов не е мимолетен, както обикновено изтъкват някои изследвачи на творческия му път. Запазените бележки, в значителната си част откъслечни и твърде общи, ни дават бегла представа за неговите творчески планове. Още на пръв поглед прави впечатление фактът, че някои от замислените драми са със сюжет от българското историческо минало. Като вземем под внимание пожеланието, което Каравелов отправя към Друмев — да изостави историческите сюжети и се вгледа в богатата с творчески материал действителност — не може да не ни изчуди обстоятелството, че и той се насочва към събития от древната история. Допустимо е обаче някои от тях да са писани след отдръпването на Каравелов от революционното движение с намерение да се представят пред по-широка публика, като им се даде преди всичко противогръцка насоченост, или възможно е и сам Каравелов да се е убедил, че подобни произведения въздействуват положително върху националното съзнание.

Интересни в идейно и тематично отношение са скиците на драматичен откъс, със сюжет из царуването на Крум. Съдържанието има противогръцка тенденция и завършва с описание на тържеството, устроено от Крум в Преслав, по случай победата над гърците.

С историческа тематика, но вече от сръбската действителност, е и драматичният откъс за събитията след Косовската битка. На единствения оцелял лист са отбелязани само две действащи лица — Милица и Стефан. Разкривайки патриотизма на Стефан, авторът дава израз на изключителната си вяра в сръбската младеж, на която единствено възлага запазването на независимостта на Сърбия.

Изцяло насочени към сръбската действителност са и частичните откъси под заглавие „Трагедия“ и „Драма“. Нахвърляните тук мисли подсказват, че авторът е имал намерение да постави и разгледа въпроси от семейно-битов и социален характер.

Художествените материали от Каравеловия архив се нуждаят от сериозно проучване. Колкото откъслечни и незавършени и да са, те могат да обогатят представата за творческия път на големия писател-реалист, за неговите творчески търсения, за проблемите, които го вълнуват, за идейното и тематично богатство на неговото голямо литературно наследство.

Казаното до тук за архива на Л. Каравелов далеч не изчерпва цялото негово богатство. Пълното му и по-задълбочено проучване ще доведе несъмнено до нови, интересни изводи. Ръкописното наследство на Каравелов съдържа ценен материал за написването на неговата пълна научна биография и за цялостното изучаване на идейно-творческия му път. Предстоящото издаване на архива ще даде тласък на научно-изследователската работа върху Каравелов, ще спомогне за цялостното разкриване на неговия образ на пламенен революционер, демократ, патриот и на вдъхновен писател-реалист, който воюва през целия си живот за народностно реалистично изкуство.

ЦВЕТА УНДЖИЕВА
ДОЧО ЛЕКОВ